

Історія

УДК: Л 94(477)''179/1917'' +394

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.21222482>

**Формування модерної української національної еліти (кінець XIX
— початок XX ст.)**

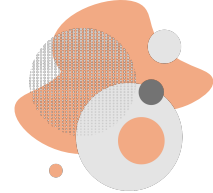
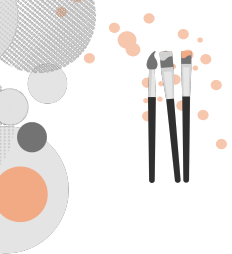
Гаук Антон Ігорович

Кандидат історичних наук, докторант Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка, Київ, Україна,
<https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

Прийнято: 22.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

Анотація У статті проаналізовано особливості формування та трансформації модерної української національної еліти на зламі XIX–XX століть в унікальних соціокультурних координатах бездержавності, колоніального тиску та денаціоналізації традиційної аристократії. Висвітлено роль гуманітарної інтелігенції як ключового суб'єкта націотворення, що забезпечило потужну культурну мобілізацію, але водночас зумовило структурну однобічність провідної верстви через брак практичного досвіду державного й економічного управління.

Здійснено порівняльний аналіз українського та польського національних проєктів, зокрема трансформації їхніх стратегій у роки Першої світової війни: від еволюційного автономізму та «органічної праці» до військово-політичних методів боротьби. Досліджено концептуальну полеміку всередині українського інтелектуального дискурсу (М. Грушевський, І. Франко, Леся

Українка, В. Липинський, Д. Донцов), а також процеси кристалізації локальних лідерів на мікрорівні. Обґрунтовано, що попри системну кризу традиційного легального проводу восени 1916 року, перехід до мілітарної фази та спроби інтеграції альтернативних моделей елітарного лідерства заклали теоретичний і кадровий фундамент для активної фази державотворення в часи Революції 1917–1921 років.

Ключові слова: *національна еліта, націотворення, гуманітарна інтелігенція, Перша світова війна, еволюційний автономізм, державницький консерватизм, локальні лідери.*

The Formation of the Modern Ukrainian National Elite (Late 19th – Early 20th Century)

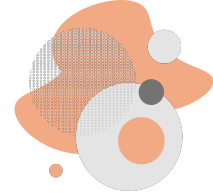
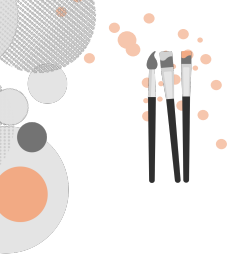
Anton Hauk,

PhD in History , Doctoral Student at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko

National University, Kyiv, Ukraine,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

Abstract *The article analyzes the peculiarities of the formation and transformation of the modern Ukrainian national elite at the turn of the 19th and 20th centuries within the unique socio-cultural coordinates of statelessness, colonial pressure, and the denationalization of the traditional aristocracy. It highlights the role of the humanitarian intelligentsia as the key agent of nation-building, which ensured powerful cultural mobilization but simultaneously led to the structural one-sidedness of the leading strata due to a lack of practical experience in state and economic administration.*

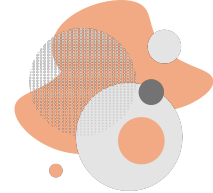
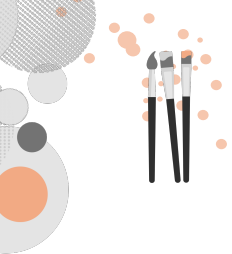
A comparative analysis of the Ukrainian and Polish national projects is conducted, focusing on the transformation of their strategies during World War I: from evolutionary autonomism and "organic work" to military-political methods of struggle. The article explores the conceptual polemics within the Ukrainian intellectual discourse (M. Hrushevsky, I. Franko, Lesya Ukrainka, V. Lypynsky, D. Dontsov), as well as the processes of crystallization of local leaders at the micro-level. It is substantiated that despite the systemic crisis of the traditional legalistic leadership in the autumn of 1916, the transition to the military phase and attempts to integrate alternative models of elite leadership laid the theoretical and human resource foundation for the active phase of state-building during the Revolution of 1917–1921.

Keywords: *national elite, nation-building, humanitarian intelligentsia, First World War, evolutionary autonomism, state conservatism, local leaders.*

Постановка проблеми

Процес модерного націотворення в Центрально-Східній Європі на зламі XIX–XX століть розгортався в умовах глибокої трансформації та подальшої кризи континентальних імперій. За умов відсутності власної державності, тривалого колоніального тиску та денаціоналізації колишньої історичної аристократії, тягар конструювання модерної ідентичності та політизації національного руху ліг на плечі нової провідної верстви — гуманітарної інтелігенції (різночинців та збіднілого дворянства). Це зумовило специфічну соціокультурну та інституційну архітектуру українського національного проєкту.

З одного боку, інтелектуальна еліта забезпечила швидку й ефективну культурно-мовну мобілізацію суспільства. З іншого — вона виявилася структурно однобічною, оскільки була позбавлена практичного досвіду

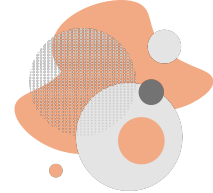
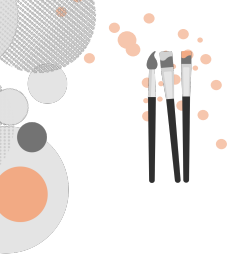

державного, адміністративного та економічного управління. В умовах Першої світової війни, коли геополітичні катаклізми вимагали від бездержавних націй миттєвого переходу від культурницького українофільства та еволюційного автономізму до практичного державотворення й мілітарного самозахисту, традиційний провід опинився у стані глибокої кризи лідерства. Дослідження того, як українська еліта на макро- (інтелектуальному) та мікро- (локальному) рівнях доладала цей деструктивний соціокультурний контекст, адаптувала свої стратегії у порівнянні з польським проєктом та формувала кадровий фундамент для майбутньої Революції 1917–1921 років, є надзвичайно актуальним для розуміння логіки українського історичного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз соціокультурних та військово-політичних вимірів українського й польського національних проєктів початку XX століття потребує залучення широкого пласту сучасної історіографії, класичних праць та опублікованих джерел особистого походження. Наявну літературу, що дозволяє концептуалізувати проблему трансформації елітарних середовищ в умовах воєнної кризи, можна розподілити за кількома ключовими напрямками.

Важливе значення для теоретичного осмислення специфіки формування провідної верстви в бездержавних соціумах мають напрацювання з вітчизняного елітознавства, представлені у колективному підручнику за редакцією В. А. Гошовської [8]. Своєю чергою, соціокультурний та суспільно-політичний портрет гуманітарної інтелігенції як базового суб'єкта націотворення на зламі XIX–XX століть ґрунтовно проаналізовано у фундаментальній монографії Г. В. Касьянова [11]. Дослідник ретельно простежує процеси професіоналізації та політизації українських інтелектуальних кіл. Ці студії логічно доповнюються історико-соціологічним нарисом Н. А. Шип [26], що дозволяє глибше зрозуміти соціоструктурні

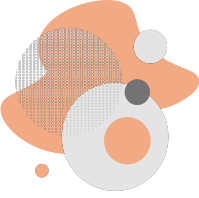
трансформації різночинців та збіднілого дворянства, які взяли на себе функції конструювання модерної ідентичності в умовах імперського тиску.

Комплексний аналіз ідеологічного розшарування українського проводу здійснено у серії праць В. А. Гошовської [3, 5], присвячених передумовам виникнення, етапам становлення та загальному суспільно-політичному дискурсу соціал-демократичної думки в Україні. Авторка окремо висвітлює роль Лесі Українки в історії вітчизняного соціал-демократичного руху, аналізуючи її погляди на суверенітет особи та націотворчий потенціал ідеології [4]. Полеміку всередині лівого та соціал-демократичного крила, зокрема погляди Івана Франка на місію інтелектуальної еліти в процесах модерної політичної мобілізації та його критику марксистського інтернаціоналізму, детально досліджено Г. Синичичем [20].

Важливою тенденцією сучасної історіографії є звернення до мікроісторії та вивчення низових провідників національного руху. У цьому контексті особливу цінність має розвідка К. Мельничука [17], присвячена аналізу діяльності волосних писарів як специфічної представницької верстви сільської еліти Правобережної України.

Методологічний фундамент для переосмислення взаємодії імперських центрів із національними «околицями» становлять концептуальні праці А. Капеллера [10], який фокусує увагу на асиметричній структурі українського руху та його екзистенційній загрозі для цілісності загальноросійського націотворчого проєкту.

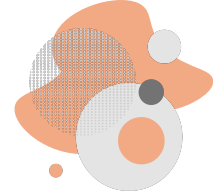
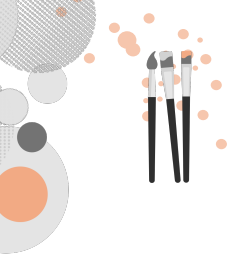
Інституційне становище західноукраїнських еліт у Габсбурзькій монархії, діяльність українського представництва в австрійському парламенті та наростання системної кризи легальних методів боротьби після польсько-австрійських компромісів 1916 року детально вивчено Г. Біндером [28]. Геополітичні пласти австрійської політики в українському питанні, проблему

адміністративного розмежування Галичини та наслідки Маніфесту Франца Йосифа ґрунтовно висвітлено в монографії С. Попика [19]. Регіональну специфіку воєнного повсякдення, суспільних настроїв та інтеграції порубіжних територій у воєнну орбіту імперії досліджено В. Заполовським [9]. Фундаментальне значення для узагальнення всього комплексу політико-правових змагань галицького суспільства зберігає класична хроніка К. Левицького [14].

Трансформація національного руху від культурницького українофільства до мілітарної фази державотворення є об'єктом прискіпливого вивчення М. В. Лазаровича [12]. У його монографії комплексно досліджено інституційну історію, ідеологічну платформу та кризовий менеджмент військової еліти Легіону УСС. Для порівняльного аналізу українських та польських воєнізованих структур залучено мемуарні нотатки австрійського урядовця Т. Спісса [31], що фіксують специфіку діяльності бойових груп Ю. Пілсудського.

Своєрідні альтернативні моделі елітарного лідерства, пов'язані зі спробами інтеграції європейської аристократії в український проєкт (зокрема, постать архієпископа Вільгельма Габсбурга), детально вивчено й репрезентовано у спільній монографії Ю. Терещенка та Т. Осташко [22]. Натомість документи та хроніки періоду російської окупації Галичини, зокрема щоденники І. Блажкевич [1], спогади о. Я. Левицького [15] та аналітичні нотатки Б. Януша [30], дозволяють простежити динаміку нівелювання проросійських настроїв серед селянства під впливом репресій. Процеси мобілізації та безпосередня участь регіональних елітарних середовищ у визвольних змаганнях зафіксовані у спогадах поручника УСС М. Горбового [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Попри наявність ґрунтовних праць, присвячених соціально-політичному портрету української інтелігенції рубежу століть та інституційній історії військових формувань періоду Першої світової війни, поза увагою дослідників часто залишається комплексний синтез макроідеологічних дискурсів із реальними процесами трансформації еліти на мікрорівні.

По-перше, в історіографії існує певний розрив між вивченням академічної еліти (провідних мислителів) та аналізом діяльності низових провідників («локальних еліт»), які безпосередньо трансформували інтелектуальні концепції у масову політичну практику на селі.

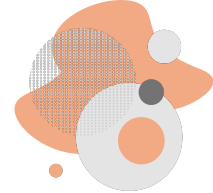
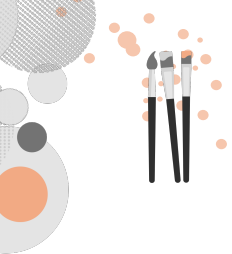
По-друге, потребує глибшого переосмислення системна криза легальних методів боротьби українського галицького проводу, викликана польсько-австрійським компромісом восени 1916 року. Зокрема, недостатньо висвітлено порівняльний аспект адаптивності українських та польських воєнно-політичних еліт в умовах штучного дефіциту ресурсів з боку імперських центрів.

По-третє, малодослідженими залишаються альтернативні спроби подолання кризи лідерства через наміри інтегрувати європейську аристократію в український національний проєкт як спробу компенсувати брак традиційного державотворчого досвіду у вітчизняних різночинців.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Основна мета статті полягає у комплексному аналізі соціокультурних координат, ідеологічних орієнтирів та інституційних трансформацій модерної української національної еліти наприкінці XIX — на початку XX століття в контексті кризи європейських імперій та Першої світової війни.

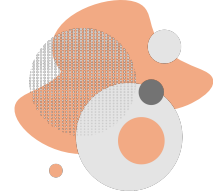
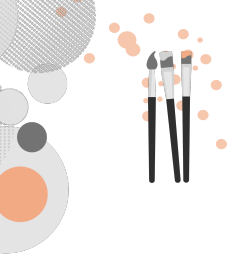
Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

- З'ясувати соціокультурні особливості формування української гуманітарної інтелігенції як провідної верстви та визначити причини її структурної однобічності в умовах бездержавності.
- Проаналізувати внутрішню полеміку та ідеологічну диференціацію всередині українського інтелектуального дискурсу — від еволюційного автономізму М. Грушевського до державницького консерватизму В. Липинського та вольового націоналізму Д. Донцова.
- Дослідити мікрорівень націотворення через призму діяльності волосних писарів як локальних лідерів, що забезпечували зв'язок між академічними колами та селянством.
- Здійснити порівняльний аналіз українського та польського національних проєктів під час Першої світової війни, виявивши причини ефективнішої консолідації та мілітаризації польського суспільства.
- Охарактеризувати системну кризу традиційного українського проводу після Маніфесту Франца Йосифа від 4 листопада 1916 року та простежити шляхи її подолання через розбудову Легіону УСС та інтеграцію альтернативних елітарних моделей

Виклад основного матеріалу дослідження.

Кінець XIX — початок XX століття став періодом глибоких політичних, соціальних та національних трансформацій у Центрально-Східній Європі. Криза континентальних імперій, прискорення модернізаційних процесів, поширення масової політики та національних рухів поступово руйнували традиційні моделі суспільного устрою, формуючи нові типи політичної мобілізації. У цих умовах особливого значення набувало питання формування модерної національної еліти як провідника суспільства, здатного виробити

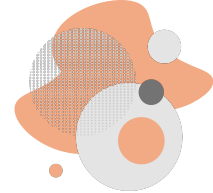
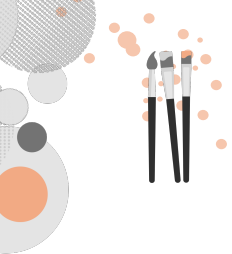

державницьку програму, організувати політичне життя та інтегрувати етнічну спільноту у модерну політичну націю.

Український національний рух розвивався в особливо складних умовах, оскільки українські землі перебували у складі двох імперських систем — Російської та Австро-Угорської. Це визначало неоднорідність політичного досвіду, різні моделі взаємодії еліти з владою та специфіку формування національної свідомості. Водночас саме імперський характер державної організації стимулював виникнення феномену множинних лояльностей, коли частина українських еліт тривалий час поєднувала культурне українофільство з політичною лояльністю до імперських центрів.

Однією з ключових тенденцій доби стало перетворення інтелігенції чи не на головний суб'єкт українського націотворення. Через денаціоналізацію значної частини традиційної аристократії та слабкість української буржуазії саме гуманітарна інтелігенція — письменники, науковці, педагоги, журналісти, духовенство — перебрала на себе функції політичного та культурного проводу. У результаті українська еліта формувалася переважно на основі гуманітарного капіталу, що забезпечувало високий рівень культурної мобілізації, однак водночас обмежувало практичний досвід державного управління, військового будівництва та економічної організації.

Важливим чинником епохи стала також еволюція політичної думки — від культурницького українофільства та автономізму до поступового утвердження державницьких концепцій. Полеміка між народницькими, соціал-демократичними, консервативними та націоналістичними середовищами відображала пошук оптимальної моделі розвитку української нації в умовах модерної доби. Особливе місце в цьому процесі посідали концепції В. Липинського, Д. Донцова, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки та інших мислителів, які намагалися визначити роль еліти,

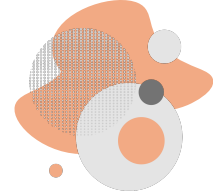
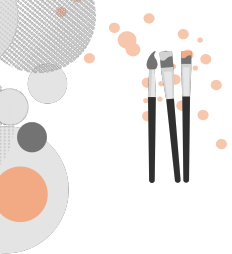

інтелігенції та держави у майбутньому українському проекті.

Не менш важливою тенденцією стало поступове перетворення культурного руху на політичний та військовий. Події Першої світової війни прискорили кризу імперських систем і створили умови для радикалізації національних рухів. Формування українських військових структур, діяльність Союзу визволення України, Українських січових стрільців та політичних представництв у Відні стали проявом переходу від еволюційних моделей до активної боротьби за політичне самовизначення. Саме в цей період остаточно сформувалися основні ідейні та кадрові засади української революційної еліти, яка згодом очолила державотворчі процеси 1917–1921 рр.

На підросійських територіях України процес формування модерної еліти на рубежі XIX–XX століть відбувався в умовах жорсткого асиміляційного та колоніального тиску з боку Російської імперії, що змушувало національних інтелектуалів витрачати колосальні зусилля на захист базових культурних прав і навіть на доведення самого факту існування української мови. Така несприятлива атмосфера зумовила нечисленність професійних груп у складі національної інтелігенції, проте саме з середовища літераторів, науковців та університетської професури сформувалося ядро, яке послідовно очолювало українофільський рух 1870-х років та ліберально-демократичний табір початку XX століття. Ця обмежена частина інтелігенції володіла високим рівнем гуманітарної освіти, відповідним життєвим стандартом та спроможністю продукувати життєздатні суспільно-політичні ідеї, хоча в цілому вона ще якісно поступалася російській чи європейській інтелектуальній еліті, оскільки сам процес її становлення залишався незавершеним [11, с. 38].

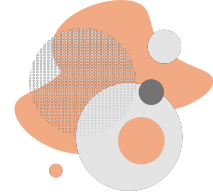
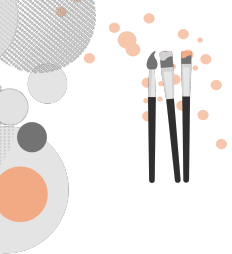
Протягом XIX ст. спостерігається якісна зміна соціального профілю української інтелігенції у другій половині XIX століття: від станової, елітарно-

дворянської моделі до різночинної. Н. Шип зазначає, що в першій половині XIX ст. формування інтелігенції в Україні стримувалося слабким розвитком університетської освіти: до середини століття три чверті студентів Київського та Харківського університетів становили діти дворян [31, с. 18–19]. Великі реформи 1860-х рр. та капіталістична модернізація радикально змінили соціальні джерела поповнення вищої школи за рахунок різночинців, хоча станом на 1880 р. базою для формування інтелектуальної верстви все ще залишалися традиційно освічені стани — дворянство та духовенство.

Говорячи про аристократію, варто зазначити, що суспільна модернізація величезної ваги у другій половині XIX ст. спричинила кардинальну реструктуризацію не тільки інтелігенції, але й взагалі українських еліт. Аристократія поступово еволюціонувала від суб'єкта державної ідеї до транслятора поведінкових і атрибутивних практик, що спиралися суто на родинну пам'ять та приватні архіви. Політизація українського руху на межі століть змусила аристократію обирати між модерним націєтворенням («українством») та імперською лояльністю. Однак консервативна еліта не змогла подолати цей бар'єр, інтегрувавшись у загальноросійський політичний дискурс через страх перед руйнацією імперії. Втім, за умов політизації українського визвольного руху значна частина дворянства схоже виявилася неспроможною перейти з позицій традиційного «малоросійства» до модерного «українства» [18, с. 54–57].

Головним інкубатором інтелігенції в Україні, як і в усій імперії, виступало студентство, попри пізнішу появу спеціалізованих вишів порівняно зі столицями [31, с. 20]. Поява різночинців у гімназіях та університетах зумовила демократизацію та прогресивність суспільно-політичних поглядів нової генерації [31, с. 19]. Як наслідок, дворянсько-поміщицька еліта поступово втратила провідні позиції, поступившись різночинній інтелігенції,

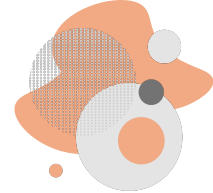
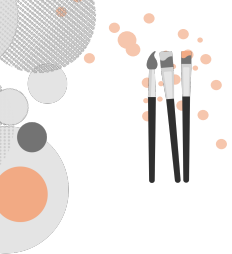

яка зайняла ключові ніші у цивільній та військовій службі.

Нову генерацію службовців (земських лікарів, учителів, агрономів, статистів) царська адміністрація маркувала як «третій елемент», протиставляючи його вищій сановній бюрократії («перший елемент») та місцевому дворянству («другий елемент»). Органічно пов'язані з народними потребами, представники цього «третього стану» масово ставали носіями й поширювачами ідей народництва, а згодом — соціал-демократії [31, с. 19].

Втім, розвиток інтелектуальної еліти мав переважно однобічний гуманітарний характер через постійне перекачування найкращих умів у сферу збереження культури, що зумовило гострий брак українців серед модерних технічних, науково-технічних та юридичних професій, які на той час визначали світовий прогрес. Іншими ж причинами цього явища були загальна відсталість країни та напівколоніальне становище народу. Дискримінаційний статус з однієї сторони ставив гуманітарну еліту в опозицію до самодержавства, з іншої ж продукував пасивність в діях внаслідок залежності цього прошарку суспільства від державного фінансування. Внаслідок цього на початку ХХ століття вона хоч частково і трансформувалася в інтелектуально-політичний провід нації, що відповідало загальній історичній закономірності поповнення керівних верств вихідцями з інтелектуальних верхів, але не мала достатнього рівня організації для швидкого та невідворотного втілення своїх задумів в дію.

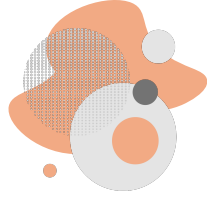
На додачу до вищезазначеного в українському контексті ситуація ускладнювалася переважно аграрною структурою суспільства, де абсолютну більшість становило селянство, чия національна свідомість була законсервована на пасивному побутово-етнографічному рівні через низьку мобільність, що виключало можливість формування політичного проводу власними силами. Водночас традиційний панівний клас аграрного соціуму —

дворянство — зазнав глибокої денаціоналізації, русифікації або сполочення, адже за даними перепису 1897 року етнічні українці становили лише 26% серед дворян на українських землях, тоді як росіяни складали 50%, а поляки — 20% [11, с. 40]. У результаті цього єдиним потужним кадровим донором для нової української інтелігенції ставало збідніле, декласоване дрібне дворянство, яке поступово втрачало свої станові привілеї та інтегрувалося в інтелектуальні сфери.

Аналіз цього процесу доводить, що генетичний зв'язок між елітою та інтелігенцією мав унікальний характер: за умов відсутності підтримки з боку великої буржуазії чи родової аристократії, саме інтелігенція перебрала на себе невластиві їй державницькі функції, через що український політичний провід формувався переважно не на базі економічного чи спадкового капіталу, а здебільшого на основі гуманітарно-інтелектуального потенціалу, земського самоврядування та кооперативів [11, с. 64]. Отже така вимушена трансформація культурних діячів у політичних лідерів дозволила зберегти національну ідентичність та сформувати теоретичне підґрунтя для майбутнього державотворення, проте гуманітарна однобічність та незавершеність формування цієї елітарної верстви робили її вразливою перед практичними викликами державного будівництва в умовах радикального зламу світового порядку.

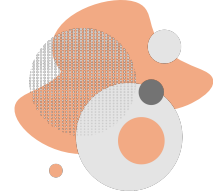
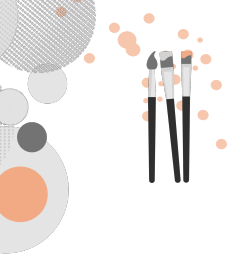
Якщо узагальнити внутрішню структуру української нації на зламі століть, виходячи за межі дев'яти традиційних губерній і охоплюючи всі регіони, де українці складали більшість або вагому частку працюючого населення, відкривається виразна картина професійного розподілу. Так, у 19 губерніях південної частини Російської імперії абсолютна більшість українського етносу — 88% — була задіяна в аграрному секторі, тоді як сфера транспорту й торгівлі охоплювала менш ніж 1%, а на долю представників

інтелектуальних професій (наука, освіта, мистецтво, медицина тощо) припадало заледве 0,6% [11, с. 41].

Процес генези та соціокультурне обличчя аграрної еліти українських губерній початку ХХ ст. відзначалися глибокою регіональною неоднорідністю. На Правобережжі домінував консервативний польський магнатський елемент (90,3% дворян), який виявив високу адаптивність до ринку, попри тривалу дискримінаційну політику русифікації з боку імперського уряду. На Лівобережжі еліту репрезентували нащадки козацько-старшинських родів (79,4% дворян), яким була притаманна компромісна «малоросійська» ідентичність — інтеграція в імперську систему при збереженні етнокультурної сентиментальності у приватному просторі. Натомість Південь демонстрував модерну модель «нового поміщика»: сформована внаслідок урядової колонізації кінця ХVІІІ ст. на колишніх козацьких землях, ця верства була найменш дворянською (60,1%) та найбільш мобільною, орієнтованою на експортний потенціал чорноморських портів та інноваційні технології [24, с. 62–65].

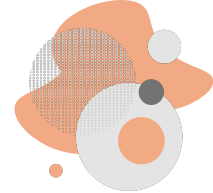
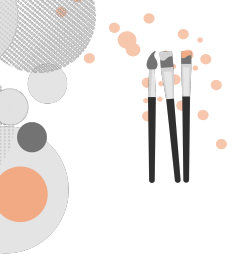
Зокрема роль великих землевласників в модернізаційних процесах можна простежити на прикладі землевласницької еліти Наддніпрянщини, де попри пореформену кризу, зберігалась її стратегічна позиція в аграрному секторі завдяки значній концентрації капіталу. Провідна частина поміщиків, зокрема, дотримувалась позиції моральної рівноваги між елітою та масами, виступаючи головним рушієм аграрного прогресу. Через заснування сільських банків, надання організаційної допомоги, впровадження новітнього реманенту (зокрема американського виробництва), поширення якісного посівного матеріалу та покращення породи худоби, великі економії інтегрували селянські господарства у ринкові відносини й підвищували їхню рентабельність. Таким чином, передові аграрії-підприємці новаторського

складу (як-от Г. Галаган, Є. Чикаленко та ін.) виконували важливу соціокультурну та модернізаційну функцію, хоча глибока земельна диспропорція залишалася невирішеною проблемою уповільненої дії [25, с. 63–66].

На нижчих щаблях соціальної ієрархії, безпосередньо на селі, також відбувалися процеси кристалізації локальних лідерів. Так, до прикладу, після селянської реформи 1861 року волосний писар став ключовою постаттю селянського самоврядування в Київській, Подільській та Волинській губерніях, фактично виконуючи функції діловода, бухгалтера та юриста, чия діяльність охоплювала сфери компетенції шести міністерств. Попри статус найманого працівника, підпорядкованого волосному старшині, писар часто перетворювався на фактичного керівника волості через неписьменність або малограмотність виборних посадовців, що зумовлювало його високий авторитет та вплив на громаду [17, с. 44]. Таке становище нерідко призводило до зловживань: відомі факти підробки звітності, привласнення селянських наділів та фальсифікації судових рішень, як це було у справах писарів Л. Суского у Сквирському повіті чи Терещенка у Мліївській волості [17, с. 44–45]. Основними критеріями підбору писарів були грамотність та відсутність службових стягнень, а «писарський фонд» переважно поповнювався за рахунок освічених селян, міщан та відставних військовослужбовців, які завдяки армійському досвіду вважалися особами з ширшим світоглядом [13, с. 45].

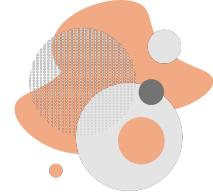
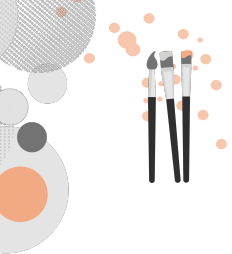
Більшість волосних писарів Правобережжя були православними українцями з базовою освітою, отриманою в церковно-приходських школах або народних училищах, тоді як фахові навички вони здобували самотужки або на посадах помічників. Попри відсутність законодавчої заборони, імперська адміністрація жорстко обмежувала доступ до цих посад для

«неблагонадійних» елементів: у Подільській губернії діяла заборона на найм євреїв, а в 1898 році проводилися масштабні перевірки для виявлення польського та католицького впливу у волосних правліннях [17, с. 46]. Оцінюючи їхню роль, варто зазначити, що компетенція та знання законів робили їх незамінними посередниками між селянською громадою та державною бюрократією [17, с. 47].

На цьому соціо-культурному ландшафті закладався і теоретичний фундамент елітологічного дискурсу в українській думці. Видається закономірним, що він будувався на глибоких ідеологічних розходженнях, які в сучасному науковому дискурсі розглядаються як класична полеміка між консервативно-територіальною, інтегрально-націоналістичною та демократично-просвітницькою парадигмами. Так, В'ячеслав Липинський зробив фундаментальний внесок у розвиток елітології, стверджуючи, що кожна нація має активну меншість, яка керує, і пасивну більшість. Він розділяв суспільство на еліту, продуцентів (хлібороби, робітники, буржуазія) та інтелігенцію, що виконує роль посередника. Замість терміна «еліта» автор вживав поняття «національна аристократія» або «провідна верства», яка «витворює» культурні та політичні вартості [16]. Він наголошував, що державу і націю можуть збудувати лише самі українці через формування верстки найздібніших осіб, опорою яких є хліборобський клас. Легітимність аристократії визначається визнанням її проводу нацією, а сама вона має постійно оновлюватися, інакше нація потрапляє під владу чужинців. Національна аристократія мусить володіти матеріальною силою (засобами виробництва — землею, фабриками) та моральним авторитетом, причому матеріальне володіння передбачає персональну відповідальність за владу.

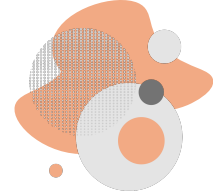
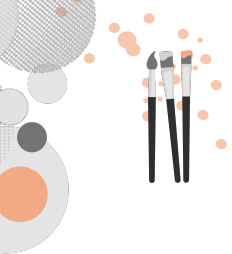
На противагу класово-територіальному консерватизму В. Липинського, Дмитро Донцов, засновник теорії інтегрального націоналізму, ототожнював

еліту з «владною кастою», наділеною мудрістю та мужністю. Він вважав її ініціативною меншістю, що мобілізує народ на боротьбу за національну ідею [6]. Нація, на думку Донцова, завжди обирає клас, здатний задовольнити її потреби, а втрата суспільної корисності веде до заміни панівної верстви. У праці «Дух нашої давнини» він підкреслював, що еліта має бути «з окремої глини зліплена» і формуватися через строгий відбір «ліпших людей», зберігаючи традиції ієрархічного ладу [7]. Донцов спирався на ідеї Г. Сковороди про «сродну працю», застерігаючи, що катастрофа настає тоді, коли правителі дбають лише про «скотську натуру» та власну славу, відкидаючи «цнотливих» людей. Суверенітет у його розумінні належить активній меншості, яка здійснює «творче насильство» над пасивним народом заради могутності нації.

У межах теоретичного осмислення цих концепцій виникає продуктивна методологічна полеміка. Іван Лисяк-Рудницький, розвиваючи теорію еліт Г. Моски та В. Парето, погоджувався з попередниками у тому, що втрата правлячого класу призводить до структурної неповноцінності нації. Проте він виступав із запереченням елітарного детермінізму В. Липинського та Д. Донцова, стверджуючи, що в українських реаліях національне відродження можливе і «знизу вгору» — через самовизначення народу, піднесення освіти та поступове виокремлення нової провідної верстви з народних низів.

Важливість духовної та просвітницької активності інтелігенції як первинного провідника нації підкреслювали також І. Франко та Леся Українка, чий погляд структували соціал-демократичний вектор елітологічної дискусії. Іван Франко вбачав місію інтелігенції у перетворенні етнічної маси на суцільний культурний організм — націю [30, с. 404]. Він гостро критикував тогочасну галицьку інтелігенцію за «пустоту мислі» та брак чіткого національного ідеалу [22, с. 79–84]. На думку Франка, інтелігенція має

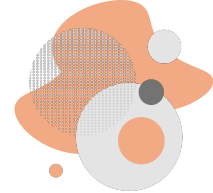
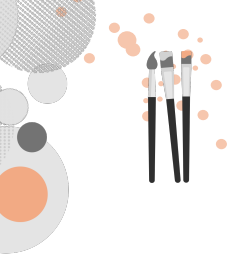

виступати «культурною закваскою», що володіє знаннями та енергією для поступового і всебічного зросту народу [29, с. 47].

Натомість Леся Українка, як один з ідеологів української соціал-демократії, хоч і поділяла погляди І. Франка на провідну роль інтелектуалів, акцентувала увагу на дещо інших методологічних підставах, відстоюючи тривалий еволюційний шлях змін і важливість глибокої теоретичної роботи серед широких пролетарських та селянських мас [4, с. 21]. Вона наголошувала, що політична боротьба за самостійність України має вестися виключно «чистими способами» і потребує формування високоморальної, свідомої національної еліти. Причину соціальної нерівності та пасивності мас вона вбачала у внутрішньому духовному рабстві та абсолютизації історичних відносин «пана і раба» [27, с. 155].

Поряд із цим, українська політична група УСД стала провідником ідей народної демократії, адаптуючи досвід європейських країн (Франції, Англії, Австрії) до українського ґрунту. Леся Українка створила унікальну концепцію національної соціал-демократії, де головним завданням було поліпшення умов життя народу через державну самостійність, що здобувається «чистими способами» [4, с. 26–29]. Становлення цієї думки пройшло через просвітницький етап (видання робітничих газет у Галичині, як-от «Prasa»), освітньо-політичний (діяльність Подолинського та Драгоманова) та політико-правовий (утворення РУРП та інших партій).

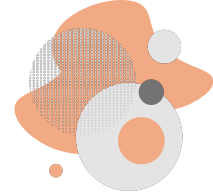
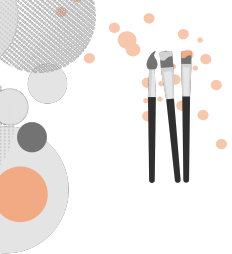
Іван Франко в цій еволюції виступив як теоретик «гуманного соціалізму», критикуючи марксистське ігнорування інтересів окремих націй та особистості [22, с. 79–84]. Центральним пунктом полеміки між Франком та Українкою була природа свободи: Франко акцентував на соціальній свободі як першооснові, тоді як Леся Українка наполягала на політичній свободі як фундаменті, що забезпечує право громадянина на участь у державному

управлінні [20, с. 657]. Зрештою, ці роздуми сформували українську політичну націю, де еліта розглядається як життєздатний провід, що веде народ від «етнографічної маси» до суб'єктності [8, с. 76].

Сергій Подолинський намагався знайти природничо-наукове обґрунтування соціалізму через концепцію «людської праці як способу нагромадження енергії». Він вважав, що соціальна справедливість є біологічною та фізичною необхідністю для виживання людства. Подолинський критикував марксистський погляд на пролетаріат як єдину силу, натомість пропонував рівнозначність селян і робітників [4]. Драгоманов, хоч і цінував науковість Подолинського, більше тяжів до раціоналізму та еволюціонізму. Він вважав, що соціальні зміни мають відбуватися не лише через економічну доцільність, а передусім через політичну свободу та федералізм. Полеміка тут полягала в тому, що Драгоманов скептично ставився до спроб Подолинського занадто «біологізувати» соціальні процеси, наголошуючи на пріоритеті політичних прав і свобод [3, с. 181–187]. Обидва, однак, погоджувалися, що інтелігенція є рушійною силою, але сам Подолинський бачив її роль як творця наукової концепції, яку селяни мають прийняти. Драгоманов, натомість, вбачав у інтелігенції «будителів», які через літературну та видавничу працю мають перетворити стихійний рух на організовану політичну силу [4, с. 12].

Стосовно держави та централізму Подолинський, попри критику Маркса, залишався ближчим до ідей економічного соціалізму. Драгоманов, натомість, висунув концепцію «громадівського соціалізму», де громада (а не держава чи клас) є базовим осередком. У листах до Подолинського Драгоманов застерігав від будь-якого централізму, що міг би перетворитися на нову форму деспотії, навіть під соціал-демократичними гаслами [4, с. 180]. Цей ширший імперський контекст та історіографія вказують на глобальні

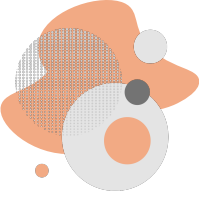
рамки проблеми.

Одночасно спостерігалась і гостра концептуальна суперечка між державницькою школою В. Липинського та теорією «активної меншості» Д. Донцова. Розмежовуючи їхні теоретичні платформи, виділяється кілька принципових дискусійних ліній, як то соціальне укорінення еліти, характер взаємодії з масами та роль традиції та інновації. Для В. Липинського еліта (національна аристократія) є органічним продуктом внутрішньої структури суспільства, тісно пов'язаним із матеріальним виробництвом, насамперед із земельним (хліборобським) класом та промисловими власниками [16]. Натомість Д. Донцов повністю відкидав класовий детермінізм, стверджуючи, що провідна верства («владна каста») формується не за ознакою володіння засобами виробництва, а через психо-ідеологічний відбір «ліпших людей», наділених ірраціональною волею до влади та мужністю [7].

Концепція В. Липинського базувалась на класовій солідарності та легітимності, яка виникала через добровільне визнання нацією авторитету своєї провідної верстви, котра несе персональну відповідальність за долю держави. Дискутуючи з цим підходом, Д. Донцов обґрунтовував правомірність «творчого насильства» активної меншості над пасивним та інертним народом заради вищої мети — могутності й суверенітету нації [6].

Якщо В. Липинський вбачав запоруку стабільності у тягlostі історичних інститутів та еволюційному оновленні аристократії, то Д. Донцов закликав до радикального зламу старих компромісних елітарних моделей (зокрема, українофільських та ліберальних) на користь безкомпромісного націоналістичного чинника.

Отже розбіжності в поглядах українських мислителів кінця XIX — початку XX ст. щодо природи, структури та завдань національної еліти не слід розглядати як деструктивне протиріччя. Навпаки, у сучасній методології

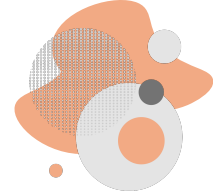
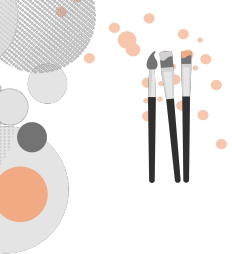

історії ідей вони кваліфікуються як глибока та багаторівнева наукова полеміка, що відображала світоглядні пошуки бездержавної нації в часи системної модернізації. Центральним вузлом цієї дискусії залишалось питання про те, які саме соціальні групи та якими методами мали очолити процес перетворення «етнографічної маси» на модерну політичну націю.

Це, зрештою, актуалізує й питання про теоретичні критерії зарахування партократів бездержавної нації до елітарної спільноти. Особливо виразно ця специфіка простежується на прикладі провідників Української соціал-демократичної спілки (УСДС), яка організаційно інтегрувалася в РСДРП на правах автономії. Початкові ідеологічні погляди лідерів організації, зокрема її ключового ініціатора М. Меленевського, базувалися на пріоритеті загальнореволюційних і тактичних завдань над суто національно-програмовими. Вони обстоювали збереження майбутньої централізованої соціалістичної держави, де ліквідація класів автоматично скасувала б і національний гніт.

Проте логіка розвитку партійного руху та світовий військово-політичний конфлікт скоригували світоглядні позиції еліти. У роки Першої світової війни М. Меленевський через діяльність у Союзі визволення України (СВУ) перейшов до концептуалізації ідеї самостійної української державності як геополітичного щита Європи проти російського експансіонізму. Натомість біографічна траєкторія іншого діяча УСДС — С. Завадського — демонструє досвід регіонального партійного лідерства, що трансформувався у високі урядові посади на Далекому Сході (ДСР), а згодом — у кар'єру радянського функціонера часів українізації.

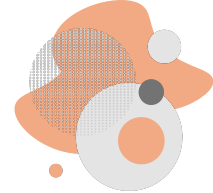
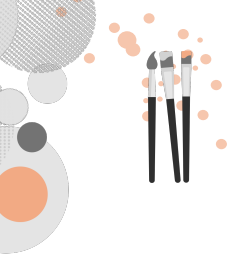
Отже еволюція світогляду та практичної діяльності лідерів УСДС пройшла складний шлях формування вітчизняної політичної еліти: від опозиційного інтернаціонального марксизму імперської доби до спроб

реального державотворення, які, за умов відсутності власної стабільної держави, завершилися вимушеною адаптацією до радянської номенклатурної системи та сталінськими репресіями [28, с. 66–71].

Втім, для українських діячів початку ХХ ст. чи не провідною залишалася концепція М. Грушевського, яка передбачала національно-територіальну автономію у складі федеративної Росії [5, с. 3–206]. Ключовими складовими проєкту були синтез соціального та національного, де вирішення «селянського питання» вважалося першочерговим для успіху автономії, а також мовний маркер, що передбачав впровадження української освіти та розвиток мови як основного чинника ідентичності [5, с. 211–231]. Варто враховувати процес націотворення в ХІХ ст. відбувався в умовах континентальних імперій, які намагалися забезпечити лояльність «околиць» через кооперацію з місцевими елітами та феномен множинних лояльностей. А. Каппелер наголошує, що український рух становив особливу загрозу для цілісності російської нації [10, с. 49]. Попри активність української громади в Державній думі, український проєкт тривалий час залишався в межах еволюційного автономізму, не претендуючи на повну державну незалежність до 1917 року.

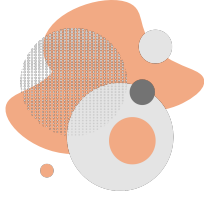
На противагу цьому, польський проєкт спирався на традиції тривалої державної незалежності («історична нація»), що визнавали навіть українські публіцисти, як-от М. Славінський [23, с. 406]. Після втрати Речі Посполитої польська еліта розділилася на кілька напрямків. Консерватизм та «Станьчики» (краківські історики В. Калінка, М. Бобжинський) виступали за «органічну працю» — відмову від збройних повстань на користь економічного та культурного зміцнення суспільства в межах австрійської лояльності. Іншим напрямом було «Крайовство» — специфічна ідеологія волинської шляхти, яка ідентифікувала себе поляками за походженням, але визнавала обов'язки перед

українською територією та людом. Варто зазначити, що ці ідеї безпосередньо вплинули на В. Липинського, який згодом запропонував модерне територіальне розуміння нації [16, с. 137].

На відміну від українців, поляки активно розбудовували нелегальні воєнізовані структури. Жандармські звіти свідчать про створення шкіл бойових інструкторів у Кракові та Львові, діяльність «Союзу активної боротьби» та розкол ППС, з якого виділилася бойова група Ю. Пілсудського [Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 5–32]. Святкування 50-річчя Січневого повстання 1863 р. стало легальною формою мобілізації польського духу в Галичині, що викликало серйозне занепокоєння російської влади щодо стабільності в «Південно-Західному краї» [Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 31–32].

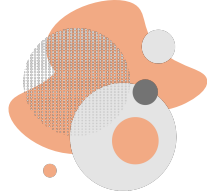
З початком Першої світової війни польська стратегія остаточно змістилася від «органічної праці» до збройної боротьби. Ю. Пілсудський сформував польські легіони, закликаючи вояків бачити себе виключно солдатами польського «білого орла» [19, с. 35]. Дипломатичний успіх поляків забезпечили: Акт 5 листопада 1916 р. про створення Польського Королівства; Декрет Р. Пуанкаре (1917) про автономну польську армію у Франції; а також «14 пунктів» Вудро Вільсона, де 13-й пункт прямо гарантував створення незалежної Польщі з доступом до моря. Принципова різниця результатів полягала у внутрішній консолідації польського суспільства навколо ідеї державності, наявності власних військових частин та потужній підтримці світових політичних гравців (Антанти та США), до чого український проєкт на той момент ще не був готовий через кризу політичної орієнтації. На початку Першої світової війни провідні кола західноукраїнського суспільства обрали стратегію цілковитої лояльності Габсбурзькій монархії.

Втім, російська окупація Галичини та Буковини все ж змусила легітимну українську еліту перенести координаційний центр до Відня (ГУР, ЗУР, СБУ). Їхні сподівання на адміністративне розмежування Галичини та створення українського коронного краю [14, с. 451–453] зазнали краху восени 1916 року. Через геополітичний тиск Берліна австрійський уряд пішов на поступки полякам [21, с. 114–115], а Маніфест Франца Йосифа від 4 листопада закріпив їхнє політичне домінування, звівши українців до статусу безправної меншини [Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps 4199. 153 k.]. Ця подія спричинила глибоку системну кризу традиційного проводу, зорієнтованого на легальні методи боротьби, та викликала повне розчарування в імперських інституціях [33, с. 150–152].

Важливим інструментом націотворення став перехід до військово-політичних методів і формування Легіону УСС. Попри масовий патріотичний порив (28 тисяч добровольців) [2, с. 20], австрійська влада через недовіру обмежила чисельність Легіону до 2500 осіб і створила штучний дефіцит матеріального забезпечення. Проте військова еліта продемонструвала високу здатність до кризового менеджменту та ведення оборонних боїв у Карпатах і на Поділлі [12]. На відміну від польського військового проводу Ю. Пілсудського, який гнучко переорієнтувався на Антанту попри аналогічні проблеми з ресурсами [35, с. 30], українське командування залишалося зв'язаним союзницькими зобов'язаннями з Віднем аж до осені 1918 року.

В умовах бездержавності культурна та військова інтелігенція взяла на себе функції конструювання модерної ідентичності. Просвітницька діяльність УСС та створення стрілецького культурного пласту допомогли сформувати тривкий героїчний міф [32, с. 11–12]. Еліта успішно нівелювала проросійські настрої серед селянства [1, с. 326–327], зумовлені пропагандою москвофілів [15, с. 269] та ілюзіями щодо Російської імперії, вказуючи на її колоніальний

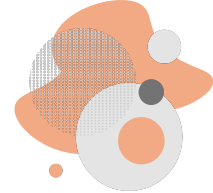
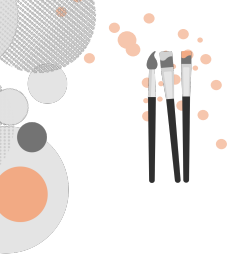
характер [34, с. 43], чому сприяли й жорсткі репресії австрійської влади проти потенційно нелояльних елементів [21, с. 85–99; 9, с. 189].

Своєрідною спробою подолання кризи лідерства став намір інтегрувати європейську аристократію в український проєкт у межах планів федералізації імперії та створення «Великого Князівства Україна» [26, с. 146]. Архікнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) запропонував альтернативну модель елітарного лідерства [26, с. 11]. Високо оцінюючи потенціал українського селянина-солдата, він водночас констатував головну проблему бездержавного соціуму — відсутність сталих навичок протесту та захисту власних прав, спричинену браком сильної, консолідованої та національно свідомої провідної верстви [26, с. 146].

Висновки

Формування модерної української національної еліти на зламі XIX–XX століть відбувалося в унікальних і деструктивних соціокультурних координатах. В умовах бездержавності, колоніального тиску та денаціоналізації традиційної аристократії ключовим суб'єктом націотворення стала гуманітарна інтелігенція (різночинці та збідніле дворянство). Це забезпечило культурну мобілізацію та інтенсивний розвиток суспільно-політичної думки, проте зумовило структурну однобічність провідної верстви через брак у неї практичного досвіду державного й економічного управління.

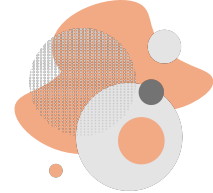
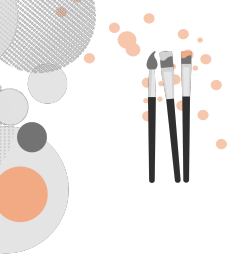
Потужня концептуальна полеміка між провідними мислителями доби — від еволюційного автономізму М. Грушевського та соціал-демократичних орієнтирів І. Франка і Лесі Українки до державницького консерватизму В. Липинського та вольового націоналізму Д. Донцова — свідчать про високу зрілість і багатоваріантність вітчизняного інтелектуального дискурсу. Ця ідеологічна диференціація, разом із кристалізацією локальних лідерів на мікрорівні та еволюцією партократів (зокрема УСДС) від марксистського

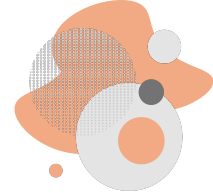
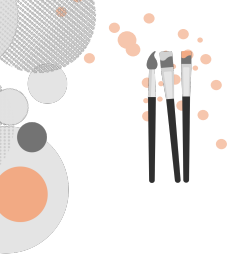
інтернаціоналізму до самостійництва, заклала кадровий та теоретичний фундамент для radical переходу українського руху від культурницького українофільства до активної фази державотворення в часи Першої світової війни та Революції 1917–1921 років. Наявні лакуни в сучасній історіографії актуалізують потребу подальшого дослідження взаємодії цих елітарних середовищ у глобальному контексті кризи європейських імперій.

Список використаної літератури

1. Блажкевич І. Щоденник (30. 7. 1914 — 9. 6. 1915). *Дрібниця в морі людського страждання. Галичина під час Першої світової війни в документах і матеріалах* / упоряд. О. В. Кудряшов, В. О. Пономарьов. Київ : Академвидав, 2018. С. 312–345.
2. Горбовий М. Гуцули у визвольній боротьбі. Спогади поручника УСС. Косів : Писаний Камінь, 1999. 144 с.
3. Гошовська В. А. До історії соціал-демократичної думки в Україні: передумови виникнення та етапи становлення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Державне управління*. 2018. № 2 (12). С. 179–188.
4. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки: суспільно-політичний дискурс на зламі ХІХ–ХХ століть. Київ : НАДУ, 2011. 442 с.
5. Грушевський М. На порозі нової України: Думки і мрії. Київ : Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський в Києві», 1918. 231 с.
6. Дмитро Донцов. Націоналізм. Лондон : Українська Видавнича Спілка ; Мюнхен : Накладом ОУН, 1966. 236 с.
7. Донцов Д. Твори. Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці / за ред. О. Багана. Львів: Кальварія, 2001. 475 с.

8. Елітознавство : підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2013. 320 с.
9. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини: 1914–1918. Чернівці : Золоті литаври, 2003. 288 с.
10. Капеллер А. Структура українського національного руху в Російській імперії у ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1992. № 10–11. С. 41–52.
11. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ—ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
12. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль : Джура, 2005. 592 с.
13. Лапин В. В. Армия России в первой половине ХІХ в.: ритуал и повседневность. Санкт-Петербург : ЕВРОПА, 2007. 420 с.
14. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців в часі світової війни 1914–1918 рр. Львів : Друкарня Ставропігійського Інституту, 1928. 634 с.
15. Левицький Я., о. З днів російської інвазії в Галичині (1914–1915). Спогади крилошанина. *Світло і тіні українського минулого* / упоряд. І. П. Крип'якевич. Львів : Червона Калина, 1934. С. 250–282.
16. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. Відень : Видання Хліборобської України, 1926. 470 с.
17. Мельничук К. Волосні писарі як представники сільської еліти Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2021. Т. 32. С. 41–49.

18. Пазюра Н. До питання про аристократичний світогляд українського дворянства другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Андрія та Миколи Стороженків). *Українська еліта в історичній ретроспективі* : програма та матеріали круглого столу (Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020 р.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 54–57.

19. Пілсудський Ю. Писма збьорове. Т. IV. Варшава, 1937. 35 с.

20. Політична енциклопедія / ред. кол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

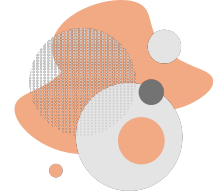
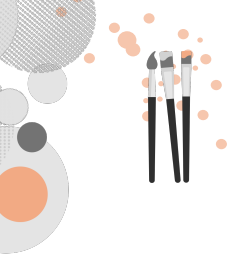
21. Попик С. Українці в Австрії. 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Першої світової війни. Київ ; Чернівці : Прут, 1999. 232 с.

22. Синичич Г. Іван Франко про роль інтелігенції у націотворчих процесах. *Суспільно-політичний дискурс*. 2016. Вип. 4. С. 79–84.

23. Славінський М. Національна структура населення України та її відображення в соціологічних дослідженнях початку XX ст. *Політична думка в Україні: минуле і сучасність* / під ред. М. І. Михальченка. Київ : Наукова думка, 1997. С. 401–415.

24. Темірова Н. Аграрна еліта українських губерній початку XX ст.: передісторія. *Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви* : програма та матеріали круглого столу (Кам'янець-Подільський, 30 червня 2022 р.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2022. С. 62–65.

25. Темірова Н. Великі землевласники vs/та селяни в умовах модернізації на зламі XIX–XX ст. *Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви* : програма та матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський,

24 травня 2024 р.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2024. С. 63–66.

26. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів: Нариси життя та діяльності архієпископа Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). Київ : Темпора, 2011. 248 с.

27. Українка Леся. Твори : в 12 т. Київ : Книга, 1979. Т. 12. 400 с.

28. Федьков О. Функціонери та політичні активісти Української соціал-демократичної спілки початку ХХ ст.: протоеліта? *Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви* : програма та матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 24 травня 2024 р.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2024. С. 66–71.

29. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 19. 511 с.

30. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молодіж. *Зібрання творів : у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401–409.

31. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка, 1991. 256 с.

32. Як я став воєнним поетом. Написав Лу-лу, стрілець пресової квартири УСС. *Стрілецька муза: альманах* / за ред. М. Голубця. Львів : Накладом Товариства «Військова слава», 1923. С. 10–18.

33. Binder H. Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie posłów, 1879—1918. *Przegląd Historyczny*. 2001. Т. 92, z. 2. Р. 143—158.

34. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie (3.IX.1914 — 22.VI.1915). Lwów : Nakładem Towarzystwa «Wydawnictwo Polskie», 1915. 112 р.

35. Spiss T. Ze wspomnień c. k. urzędnika politycznego. Cz. 1: Wojna w Galicji. Kraków : Czcionkami Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1922. 180 р.